

ЄВРЕЇ, РОМИ... ХТО НАСТУПНИЙ?

Тема 8

ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАНЯТТЯ

Пропоноване заняття є важливим з точки зору формування в учнів повноти розуміння людиноненависницької політики нацистської влади щодо народів Європи. До уваги учнів пропонуються відеофрагменти, що не належать до фільму «Назви своє ім'я», а водночас сприяють глибшому розумінню понять «дискримінація», «геноцид», «насильство». Інформація про політичні плани гітлерівського командування та практику їхнього здійснення має допомогти учням усвідомити неминучість ескалації насильства й злочину проти людяності в умовах війни та тоталітарної держави.

Ключовим поняттям уроку має стати слово «відповідальність».

Якщо вчитель проводить дане заняття у системі спецкурсу, запропонованого авторами посібника, то забезпечиться безпосередній зв'язок з темами «Банальність зла» та «Уроки Голокосту». Якщо ж запропоноване заняття залучатиметься до вивчення теми «Друга світова війна» в курсі Історії України чи Всесвітньої історії для учнів 11 класів, то це дозволить глибше засвоїти суть і методи нацистської окупаційної політики на території СРСР та України.

Важливим є продовження формування в учнів навичок історичної емпатії та власної позиції щодо тих чи інших явищ в історії. Розмова про долю ромського населення має не лише заповнити певну прогалину в програмі, а й сприяти формуванню почуття спільності історичної долі народів України в історичній перспективі.

Цілі уроку	<ul style="list-style-type: none">■ Ознайомити учнів з планами нацистів щодо певних категорій населення Європи, які підлягали знищенню або поневоленню.■ Розповісти про переслідування ромів та їхню долю під час нацистського панування у Європі.■ Сформуванню в учнів розуміння процесу ескалації насильства у тоталітарному суспільстві, роль ідеології в цьому процесі.■ Удосконалити навички роботи з історичними джерелами та фрагментами фільму як з навчальним матеріалом.■ Поглибити розуміння понять «дискримінація», «ксенофобія», «толерантність».■ Формувати навички історичної емпатії та особистісного ставлення до історичних подій і явищ.
Ключові слова і поняття	Відповідальність, насильство, дискримінація, генеральний план «Ост», геноцид ромів, толерантність
Методичні прийоми та техніки	Робота в групах, дискусія, аналіз документів
Зв'язок з іншими заняттями посібника	«Банальність зла»: чому Голокост став можливим? Ті, хто були поруч, яким був вибір? Тоталітаризм: як зберегти у собі людину Уроки Голокосту: життя після трагедії.
Час	50-60 хвилин

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. [15-20 хв.]

Покажіть учням фрагмент фільму №1 [0:36].

Обговоріть фрагмент за наступними питаннями:

- Як ви розумієте слова історика В. Нахмановича про те, що «не треба сьогодні розділяти покійників»?
- Хто, крім євреїв, підлягав знищенню на окупованій нацистами території СРСР?

Прочитайте учням прислів'я з «чорного гумору» киян часів окупації, яке наводить у своїй книзі А. Кузнєцов «Бабин Яр»:

Немцы пришли – гут! Евреям капут. Цыганам тоже. Украинцам – позже.

Попросить їх поділитися своїми враженнями від цього прислів'я.

Запропонуйте подивитися фрагменти інтерв'ю трьох ромських жінок з різних регіонів України, які пережили акції масового знищення у роки війни.

Фрагмент №2 (Галина Ніниця) [2:24].

Фрагмент №3 (Євдокія Кириченко) [1:13].

Фрагмент №4 (Лідія Єгорова) [2:02].

Попросить учнів обговорити ці фрагменти:

- Що поєднує ці фрагменти?
- Хто ці жінки?
- Як вони пояснюють причину того, що з ними могло статися?
- Що спільного в цих інтерв'ю зі свідченнями з фільму?
- Як ви думаєте, чому смуглий колір обличчя дівчинки був для нацистів приводом для її вбивства?

Розкажіть учням про долю ромів у роки II Світової війни¹.

2. [15-20 хв.]

Ознайомте учнів із планами нацистської верхівки щодо народів Європи під час і після завершення війни. Для цього об'єднайте учнів у групи та роздайте тексти джерел (роздавальний матеріал 1).

Обговоріть документи за наступними питаннями:

- Хто автори висловлювань?
- Про що йдеться в документах?

¹ Див. матеріали для вчителя.

- Які народи згадуються в офіційних джерелах? Чому саме ці?
- Чим нацисти пояснюють свою політику?
- Чи могли нацисти досягти своїх цілей?

Прочитайте² учням вислів німецького пастора, теолога М. Німеллера:

Спочатку вони прийшли за комуністами. Я не комуніст, і я промовчав. Потім прийшли за євреями. Я не єврей, і я змовчав. Потім прийшли за профспілковими діячами. Я не профспілковий діяч. Я змовчав. Коли прийшли за мною, не залишилося нікого, хто міг би заступитися за мене.

Запитайте учнів:

- Про що говорить автор?
- Чим зумовлена названа ним послідовність переслідувань?
- Чи була вона остаточною і завершеною?

 Обговоріть з учнями висловлення: «Перша жертва ніколи не буває останньою».

Проінформуйте учнів, що в планах Гітлера та його послідовників було фізичне знищення на території III Райху не лише євреїв, ромів (циган), а й психічно хворих людей, перш за все у Німеччині, гомосексуалістів, представників деяких релігійних громад, зокрема свідків Єгови.

3. [12-15 хв.]

 Обговоріть з учнями питання: «З чого починається нетолерантність, дискримінація та насильство?»

Поясніть учням, що взаємини між людьми бувають різними: позитивні та негативні, такими, що стимулюють співпрацю і товариськість, і такими, що приводять до суперечок і конфліктів. Це, як правило, залежить від історичних, політичних, економічних обставин, загальної суспільної ситуації, проте, також безпосередньо й від самих людей, їхнього уміння та прагнення позитивної взаємодії.

Поясніть, що відносини між людьми бувають як міжособистісні, так і соціально-інституціональні (людина–установа) й групові (зокрема, між великими групами – націями, класами, віруючими певних конфесій тощо). Наведіть приклади.

Запитайте учнів, що має бути основою соціальної взаємодії громадян? Які громадянські якості чи вміння потрібні для такої взаємодії? Вислухайте відповіді.

² Краще, щоб цей вислів був записаний на дошці чи фліпчарті.

Дайте коротке тлумачення толерантності як терпимості та поваги до права кожного на те, «аби бути самим собою».

Поясніть, що відносини між людьми можуть розвиватися як по висхідній, тобто до більш позитивних, конструктивних, так і по низхідній, тобто до негативних, деструктивних.

 Проведіть наступну вправу: об'єднайте учасників у групи по 5-6 осіб і прочитайте інструкцію.

Перед вами сходинки, однією з яких є сходинка «Терпимість» (роздавний матеріал 2).

Сходами можна рухатися вгору, а значить, розвивати відносини до кращих, і можна рухатися вниз, що означатиме погіршення відносин. Вам пропонуються 10 різних понять і типів відносин, поведінки, ставлень. Обговоріть їх і розташуйте у сходинках згори вниз таким чином, щоб на верхній сходинці було слово, яке для вас означає найпозитивніший вид взаємин між людьми, а останнім внизу було поняття, яке, на вашу думку, характеризує негативні відносини.

Врахуйте, що вільних сходинок 10, а пропонованих понять всього 9. Це означає, що один термін має бути запропонований вами самостійно.

Під час роботи керуйтеся принципом – кожен наступний вид відносин залежить від попереднього, тобто часто неможливий без нього.

Визначте час роботи. Роздайте аркуші з завданням і почніть відлік часу.

Попросіть учнів представити результати роботи по черзі, дати свої пояснення обраному варіантові розташування понять у сходинках.

Вислухайте коментарі інших учасників.

Візьміть участь в обговоренні як рівноправний учасник дискусії.

Запитайте учнів, чи користуються вони сходами. Куди легше рухатися – вгору чи вниз? Чи можна те саме сказати й про рух «Сходинками взаємин»?

Попросіть учнів висловити свої міркування з цього приводу.

Запропонуйте класу узагальнити міркування про відносини між людьми за методом ПРЕС.

4. [5-7 хв.]

Проведіть прикінцеве обговорення. Запитайте:

- Як ви зрозуміли тему заняття?
- Чи актуальним є питання «Хто буде наступним?» у сучасному світі?
- Які уроки має людство винести з історії ХХ століття, аби ХХІ століття не стало «наступним» у кривавій історії жертв?

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Роми (цигани) України – короткий огляд⁴

Серед існуючих теорій щодо походження циган найбільш аргументованою є теорія їхнього індійського походження. Предки циган під час міграцій у IV–XV ст. перебували в постійних етнокультурних контактах з багатьма народами, що приводило до цілої низки запозичень. До свого подальшого розселення в Європі цигани більше трьохсот років прожили у Візантії (XII–XIV ст.), де й почали називати себе «ромеями», а в подальшому – «роми». З XIV ст., намагаючись уникнути закріпачення, цигани почали просуватися з південно-східної Європи далі на північ і схід – до Угорщини, Словаччини, Польщі, до українських земель, де на той час ще не існувало антициганських правових норм. Поява в південно-західних і південних українських землях циган започаткувала тривалий процес формування циганського населення України. Вже у другій половині XVI ст. в українських землях Польського, Угорського королівств і Великого Князівства Литовського існувало дві категорії циган: осілі (ранні) та кочові (пізні).

Наприкінці XVI–XVII ст. цигани вже кочували всією центральною і східною Україною. Перша світова війна, революційні події 1917–1920 рр. суттєво вплинули на чисельність і розселення циганського населення України. Загальна кількість циган, які мешкали на українських землях (у тому числі поза межами УРСР), наприкінці 20 – на поч. 30-х рр. складала близько 60 тисяч осіб. Великих втрат циганське населення України зазнало внаслідок геноциду з боку німецьких, румунських та угорських фашистів під час Другої світової війни (за різними оцінками загинуло від тридцяти до п'ятдесяти тисяч осіб).

Останні великі хвилі циганської міграції до українських земель у XX ст. й, відповідно, зміни в чисельності циган відбулися: наприкінці 40–50-х рр. (коли багато румунських циган залишилося в Україні), у 80-х рр. (переселення угорських циган-ловар) і з розпадом СРСР (нечисельна, але постійна міграція циган з так званих «гарячих» місць СНД).

Українські цигани майже припинили кочування в 60–80-х рр. XX ст., але падіння життєвого рівня, кризові явища в економіці спровокували поновлення сезонної міграції циган. Наприкінці 80-х і в 90-х рр. XX ст. аварією на Чорнобильській атомній електростанції та повеннями на Закарпатті були викликані також так звані «екологічні» міграції, внаслідок яких відбулися певні зміни в кількісному й етнодіалектному складі циганського населення України.

⁴ Беліков О.В. Циганське населення України (XVI–XX ст.). Автореф. канд. іст. наук. – Донецьк, 2003. – С. 12-13.

Історично в Україні склалися декілька циганських етнодіалектних груп з власною мовою, свідомістю, ареалом проживання, заняттями тощо. Перш за все, це найчисельніша циганська група в Україні – українські цигани: серви (лівобережні цигани) та влахи (правобережні); потім – кримські цигани, волоські (молдавські цигани, кишиньовці, рударі, урсарі, ловарі, келдерарі), російські, польські, німецькі (сінті), латиські, північнорумунські, цигани-«чорнобильці», люлі (середньоазіатські цигани).

Геноцид ромів під час Другої світової війни

Роми сприймалися з погляду нацистської расової теорії як загроза расовій чистоті німців. Хоча офіційна пропаганда проголошувала німців представниками чистої арійської раси, яка походить з Індії, складність для теоретиків нацизму полягала в тому, що цигани є безпосереднішими вихідцями з Індії й говорять мовою індо-арійської групи. За цією логікою, роми ніяк не менші арійці, ніж самі німці. Вихід був знайдений у рішенні, відповідно до якого роми, які живуть у Європі, являють собою плід змішання арійського племені з найнижчими расами всього світу. Це нібито пояснює їхнє бродяжництво й асоціальність. Спеціальна комісія (Інститут расової гігієни під керівництвом Р. Ріттера) рекомендувала відділення «циганства» (*Zigeunertum*) від німецького народу.

З березня 1936 р. на ромів були поширені положення Нюрнберзьких законів Райху від 1935 р. про громадянство й расу, які раніше поширювалися тільки на євреїв; їм також було заборонено вступати в шлюби з німцями й брати участь у виборах; із ромів було зняте громадянство Третього Райху.

У к. 1930-х рр. багато ромів були стерилізовані і ув'язнені у концентраційні табори. Частина німецьких ромів в 1940–1941 рр. була депортована на територію захопленої нацистами Польщі. З 1941 р. почалися масові страти ромів на окупованих радянських територіях, а з 1943 р., депортації в концтабори (у таборі Аушвіц було знищено близько 20 000 ромів). Загальна чисельність ромів, загиблих у роки нацистського панування, – за деякими оцінками, близько 500 тисяч чол.

Зі статті історика Є. Бауєра «Місце Голокосту в сучасній історії»⁵

Нацисти вважали представників слов'янських народів арійцями, хоч і нижчого расового рівня. Під цю категорію підпадали чехи, поляки, українці, білоруси та росіяни. Крім того, нацисти своїми противниками вважали й три неслов'янські народи в Прибалтійських державах: литовців, латишів та естонців.

⁵ Цит. за: Поза межами розуміння. – Київ: Дух і літера, 2001. – С. 61-64.

Ставилося за мету виокремлення серед цього населення «нордичного» елементу – шляхом расового огляду, – і така споріднена (з погляду раси) з німцями частина поневоленого населення належала германізації, добровільній чи примусовій. Це передбачало, серед іншого, вивезення «цінних» у расовому відношенні дітей на виховання до Німеччини. Провідники нордичного типу серед поляків, чехів і росіян підлягали знищенню, оскільки вони могли посприяти виникненню антинімецьких рухів опору. Решту населення передбачалося поділити на дві частини, одну з яких планувалося вивезти на Схід, а з другої – сформувати підневільну трудову силу для забезпечення пристойного життя для панівної раси.

Допоки не набув своїх остаточних обрисів план Барбаросса (план завоювання СРСР), нацистські прожекти щодо майбутнього повинні були враховувати той факт, що немає можливості виселити наявне слов'янське населення – чехів і поляків, які проживали на цей момент на територіях, контрольованих німцями. В обговоренні, що відбулося 17 жовтня 1939 року, Гітлер заявив, що нацистські службовці [...] мають забезпечити тут «низький прожитковий рівень». Нас цікавить «лише отримання тут робочої сили». [...]

Отже, до вторгнення німців до СРСР ми бачимо, що основні напрямки нацистської політики щодо слов'янських народів були чітко окреслені. Це була справді програма геноциду – поневолення, усунення провідної еліти шляхом її нищення, германізація та депортація – програма, яка передбачала знищення цих націй як таких; це не було програмою Голокосту – спланованого цілковитого фізичного винищення.

Після прийняття рішення про вторгнення на територію СРСР виникла нова ситуація. Упродовж відрізка часу між початком 1941 і закінченням 1942 відбувався розвиток планів стосовно майбутньої долі населення Східної Європи після перемоги німців. Ці плани мали своїм осердям так званий генеральний план Ост, перший проект якого було подано Гімmlеру наприкінці 1941.

[...] Ветцель передбачав значні труднощі у втіленні планів германізації (*Eindeutschung*), зумовлені головним чином браком німецьких людських ресурсів для заселення теренів, що їх планувалося звільнити від іншого населення. Крім того, він також очікував серйозних політичних ускладнень у разі здійснення поділу населення, внаслідок якого одній його частині була уготована сприятливіша доля, а другій загрожувала депортація.

Що ж до прибалтійських народів, то Ветцель наполягав на відмові від насильницької депортації, щоб ті, кого німці сподівалися германізувати, не відчули, «що така примусова евакуація може обернутися загибеллю (*Untergang*) їх братів і сестер». Отже, Ветцель запропонував програму більш-менш добровільного переміщення «негерманізованих», мотивом до якого могла б бути можливість для евакуйованих стати середнім класом на східних теренах, що контролювалися, але не заселялися німцями. [...]

Стосовно поляків Ветцель висловив таку думку, що вони, здебільшого, не надавалися для германізації і їх належало депортувати до Західного Сибіру. Розсіявшись там серед місцевого населення, вони становитимуть антиросійський елемент. [...]

Очевидно, що польське питання не може бути розв'язане шляхом винищення поляків у такий самий спосіб, як і євреїв. Таке розв'язання польського питання викликало б постійні звинувачення на адресу німецького народу у віддаленому майбутньому і лишило б нас будь-якої симпатії, особливо, якщо інші сусідні нації зроблять висновок, що з ними буде вчинено так само, коли настане час.

Українців планувалося зосередити в північній та східній частинах України, де вони повинні були прислужитися українізації численної російської меншості. Ветцель виступав проти депортації «негерманізованих» (*nicht eindeutschungsfohige*) українців до Сибіру. [...] Стосовно білорусів Ветцель дотримувався тієї думки, що їх слід залишити на місцях їхнього проживання і використовувати як робочу силу. [...]

Головну проблему Ветцель вбачав у російському питанні. Провідний німецький ідеолог доктор Вольфганг Абель [...] запропонував або винищити росіян *in toto* [цілковито] (він вжив термін «*Ausrottung*»), або відібрати нордичну частину російського народу для германізації [...]. Ветцель відхилив пропозицію Абеля: «Запропонована Абелем політика знищення російського народу є неприйнятною не лише з огляду на те, що її навряд чи можливо буде виконати, але й з політичних та економічних причин». [...] Ветцель запропонував здійснити поділ російської території на незалежні одна від одної адміністративні одиниці, щоб створити сприятливе підґрунтя для сепаратизму. Він вніс також пропозицію надати автономію в межах цих одиниць фінським та тюркським групам і долучився до кола тих представників нацистської верхівки, які обстоювали політику перешкоджання зростанню населення за допомогою різноманітних квазімедичних і політико-гігієнічних заходів. [...]

Рекомендована література для вчителя

Айхгольц Д. Цели Германии в войне против СССР // Новая и новейшая история. – 2002. – №6.

Галкин А.А. Германский фашизм. – М.: Наука, 1989.

Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки, документы, материалы. – М.: Наука, 1973.

Деметр Н., Бессонов Н., Кутенков В. История цыган: Новый взгляд. – Воронеж: Инст-т этнологии и антропологии им. Миклухо-Маклая, 2000.

Кенрик Д. Цыгане под свастикой / Пер. с англ. – М.: Текст, 2001.

Кроу Д. М. Історія циган Східної Європи та Росії / В.П. Канаш (пер. з англ.), С.М. Рябчук (пер. з англ.) – К.: Мегатайп, 2003.

Райх В. Психология масс и фашизм. – М.: Аст, 2004.

Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. – М., 1996. – Вып. 2. – Сер. Россия – Германия – Европа. Исследования, публикации.

Фрейзер А. Цигани / А. Онишко (пер.). – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2003.